

ԱԹԵՆԱԳՈՐԱՍ ԱԹԵՆԱՑԻ

ԱԹԵՆԱՑԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՓԻԼԻՍՈՓԱ ԱԹԵՆԱԳՈՐԱՍԻ
ԽՆԴՐԱԳԻՐՆ Ի ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ
Սարկոս Ավրելիոս Անտոնիոսին եւ Լուկիոս Ավրելիոս Կոմմոդոսին՝
Հայոց եւ Սարմատացւոց ինքնակալ միապետներին եւ,
որ ամենից գերիվեր է, փիլիսոփաներին¹

Սկիզբը՝ նախորդիվ

ԻՅ. Բայց այս ամենը, թերեւս, բանաստեղծական հորինվածք է՝ սովորական իմաստներ ունեցող... «Զեւար կրակ է նշանակում, ինչպես ասում է հմայեղողիլեսը², Յունոնան եւ Պլուտոնը՝ կյանքի սկիզբ, իսկ Նիսատիդայի արցունքները՝ աղբյուրների ջրեր³: Այսպիսով՝ եթե Յուպիտերը կրակ է, Յունոնան՝ հող, Պլուտոնը՝ օդ, իսկ Նիսատիդան՝ ջուր, իսկ կրակը, ջուրն ու օդը տարերք են, ապա դրանցից եւ ոչ մեկն աստված չէ՝ ո՛չ Յուպիտերը, ո՛չ Յունոնան եւ ո՛չ Պլուտոնը, որովհետեւ նրանց կազմությունն ու ծագումը նյութից են՝ Աստծուց բաժան: «Կրակը, ջուրը, հողն ու [դրանք կամարող] հաճելի օդը, եւ ընդ որում՝ բարեկամությունը...»։ Դրանք առանց ընկերության գոյատեւել չեն կարող՝ անհամաձայնությունից իրար միախառնվելով, իսկ ո՞վ կարող է ասել, որ դրանք աստվածներ են: Գլխավոր սկզբունքն ընկերությունն է, ըստ հմայեղողիլեսի, եւ նրան են ենթարկվում բաղկացուցիչ բաները, իսկ իշխողն սկիզբն է: Այսպիսով՝ եթե ընդունենք, որ եւ իշխվողը, եւ իշխողը միեւնույն ուժն ունեն, ապա մեզ համար աննկատ կերպով աստվոր, հոսուն եւ փոփոխական նյութը կհավասարեցնենք անծինին ու հավերժին եւ միշտ ինքն իր մեջ անփոփոխին՝ Աստծուն: Ըստ ստորիկյան ուսմունքի՝ Զեւար բոցավառվող նյութն է, Հերան՝ օդը (ἀήρ), ինչպես ցույց է տալիս եւ բուն անունը, եթե այն հավելենք նրան իսկ եւ

¹ Բնագիրը տե՛ս «Антология: Ранние Отцы Церкви», Брюссель, 1988, էջ 410—449: Թարգմանչի ծանոթագրությունները հետադարձ կտրվեն կարգային համարի հետ դրված աստղանիշով:

² * Հին հույն փիլիսոփա (Ք. ա. 490—430):

³ Այս ոտանավորները Դիոգենես Լաերտացու գրչին են պատկանում, Ը., 76:

արտաբերեք մի շնչով, իսկ Պոսեյդոնը ջուրն է (πόσι): Մյուսներն այլ կերպ են բացատրում բնության հետ ունեցած դրա առնչությունը: Այսպես, Յուպիտերին օդ են անվանում երկու՝ արական եւ իգական էություն ունեցող, ուրիշները՝ տարվա եղանակ, որը նրան բարեխառնություն է հաղորդում, որի շնորհիվ միայն նա խուսափեց Քրոնոսից: Իսկ ստոիկներին հարկ է ասել՝ եթե դուք ընդունում եք մեն-մի բարձրյալ, հավերժ եւ անսկիզբ Աստծու, իսկ բաղկացուցիչ իրերը՝ նյութի կերպարանափոխություն, եւ պնդում, որ Աստծու հոգին, նյութի մեջ ներթափանցելով, ըստ նրա՝ տարբեր փոփոխություններին՝ այս կամ այն անվանումն ստանում, ապա նյութի տարատեսակներն Աստծու մարմինը կհանդիսանան, իսկ երբ այրումից տարերքները կանհետանան, ապա ըստ անհրաժեշտության տեսակների հետ կանհետանան նաեւ դրանց անունները, եւ միայն Աստծու հոգին կմնա: Այսպիսով՝ ով աստվածներ կճանաչի նրանց, որոնց մարմինները, ըստ իրենց նյութի, ենթակա են փոփոխության եւ քայքայման:

Իսկ ինչ վերաբերում է նրանց, ովքեր ասում են, թե Քրոնոսը ժամանակն է, Հռեան՝ հողը, որը հղիանում ու ծննդաբերում է Քրոնոսից, ինչի պատճառով էլ կոչվում է մայր ամենայնի, իսկ նա [Քրոնոսը] ծնում ու խժռում է ծնվածներին. որ նրա արական անդամի հատումը նշանակում է այր ու կնոջ կենակցություն՝ հատող ու կնոջը սերմ փոխանցող եւ լույս աշխարհ բերող մարդու, որն օժտված է տուփանքով, այսինքն՝ Վեներային. որ Սատուրնի կատաղությունն ընդդեմ իր երեխաների նշանակում է ժամանակի շրջապտույտ՝ շնչավոր եւ անշունչ առարկաները փոփոխության ենթարկող, իսկ կապանքներն ու տարտարոսը նշանակում են տարվա եղանակների համեմատ փոփոխվող եւ անհետացող ժամանակ, ապա այդպիսիներին կասենք հետեւյալը: Եթե Քրոնոսը ժամանակն է, ապա փոփոխական է, եթե նա տարեկան փոփոխություն է, ապա հերթագայում է. եթե խավար, ցուրտ կամ խոնավ նյութ է, ապա դրանից ոչինչ անփոփոխ չի հարատեւի, իսկ աստվածությունն անմահ է, անշարժ եւ անփոփոխ, հետեւաբար ո՛չ Քրոնոսը, ո՛չ էլ նրա պատկերը Աստված չեն:

Ինչ վերաբերում է Զեւսին՝ Քրոնոսից առաջացած օդին, որի արական սեռը Յուպիտերն է, իսկ իգականը՝ Յունոնան, ինչի համար ե՛ւ նրա քույրն է, ե՛ւ կինը, ապա փոփոխվում է. իսկ եթե տարվա եղանակ է, ապա հերթագայում է, իսկ աստվածությունն անփոփոխ է եւ անհերթագայելի:

Զեմ կամենում, առանձնապես ծավալվելով, Զեզ նեղություն պատճառել: Դուք ավելի լավ գիտեք նրանցից յուրաքանչյուրի բացատրու-

թյունները բնության վերաբերյալ, կամ թե ինչ էին մտածում գրողներն էության մասին, կամ թե ինչ են խոսում Աթենասի մասին, որին համարում են ամենայնի մեջ ներթափանցած բանականություն, կամ էլ Իսիսի մասին, որին ժամանակի էությունն են համարում, որից առաջացել են բոլորը եւ որի միջոցով ամեն ինչ գոյություն ունի: Տեղյակ եք նաեւ Օսիրիսից, որին սպանեց նրա եղբայր Տիփոնը, եւ որի մասնատված մասերը փնտրում էր Իսիսն իր որդի Հորոսի հետ, եւ գտնելով՝ դրանցով զարդարում է դամբարանը, որը ցայսօր օսիրիսյան է կոչվում: Նյութի տարատեսակների շուրջ խորհրդածելով՝ նրանք հեռանում են մտքով իմանալի Աստծուց եւ աստվածացնում տարերքներն ու նրանց մասերը՝ դրանց զանազան անուններ տալով: Այսպես՝ հացահատիկի ցանքն Օսիրիս են անվանում (այդ պատճառով էլ, ասում են, հընթացս միստերիաների նրա մասնատված մասերը կամ պտուղները ձեռք բերելիս՝ բացականչում էին Իսիսին. «գտել ենք, ցնծում ենք»), խաղողի ողկույզը՝ Դիոնիսոս, իսկ բուն ծառը՝ Սեմելե, լույսն արելի՝ կայծակ⁴: Այսպես աստվածաբանում են նրանք, ովքեր աստվածացնում են հեքիաթները՝ չնկատելով, որ ի պաշտպանության [չ]աստվածների՝ բերված փաստերը հաստատում են այն, ինչ ասվում է ընդդեմ նրանց: Ինչ հարաբերություն ունեն Եւրոպան, Տավրիոսը, Զինկն ու Լեդան հողի եւ օդի նկատմամբ, այնպես որ Զեւսի պիղծ գուգավորությունը նրանց հետ հողի եւ օդի միավորումը հանդիսանար: Աստծու մեծությունն ուրանալով եւ ի վիճակի չլինելով մտքով ավելի վեր խոյանալ, քանզի այդպիսի երկնային կացարանի չեն էլ ձգտում, ծանրացան նյութի տեսականների վրա եւ վերից վար ընկնելով՝ սկսեցին մեծարել տարերքի փոփոխությունները, ինչպես ասենք, թե ոմն մեկը նավը, որով նավարկում է, նավավարի տեղն ընդունեւ: Սակայն, ինչպես նավերը, որոնք թեպետ ամեն հարկավոր բան ունեն, առանց նավավարի ոչինչ են, այդպես եւ տարերքները, թեպետ կարգի են բերված, առանց Աստծու Նախախնամության անօգուտ են: Ինչպես որ նավն ինքնին չի լողա, այդպես էլ տարերքներն առանց Ստեղծողի շարժման մեջ չեն դրվի:

ԻԳ. Դուք՝ խելքով բոլոր մարդկանց գերազանցողներդ, թերեւս, հարցնեք. ի՞նչ կերպ են գործում որոշ կուռքեր, եթե աստվածներ չեն նրանք,

⁴ Խոսքը, իհարկե, կայծակի մասին է, որից այրվել էր Սեմելան (տե՛ս ՕՎԻԴԻՈՍ, Կերպար անափոխություններ, Գ. 908):

որոնց համար արձաններ ենք կանգնեցնում: Քանզի անհնար է, որ անշունչ եւ անշարժ պատկերներն ինքնին, առանց շարժողի գործեն:

Որ որոշ տեղերում եւ քաղաքներում, այս կամ այն ժողովրդի մեջ կուռքերի անունով որոշ գործողություններ են կատարվում, դա մենք եւս չեն հերքում, բայց անկախ նրանից, որ ոմանք դրանից օգուտ, այլք վնաս են կրել, մենք աստվածներ չենք համարում այդ եւ այն բանը անողներին: Ասենք, կարող ենք մանրագնին քննել, թե Ձեր կարծիքով ինչպես են գործում կուռքերը, եւ ով է գործում նրանց անունները յուրացնելով: Բայց ձեռնամուխ լինելով բացատրելու, թե ով է գործում դրանց մեջ, եւ որ դրանք աստվածներ չեն, անհրաժեշտ եմ համարում օգտվել նաեւ փիլիսոփաների որոշ վկայություններից:

Առաջին՝ Թալեսը⁵, ինչպես ասում են նրա ուսմունքը մանրակրկիտ քննողները, զանազանում է՝ Աստված, դեւեր⁶ եւ հերոսներ: Աստծուն նա պաշտում է որպես աշխարհի բանականություն, դեւեր ասելով՝ հասկանում հոգեւոր էակների, իսկ հերոսները, ըստ նրա, մարմիններից բաժանված մարդկանց հոգիներն են՝ բարիներից բարի, չարերից չար: Մնացյալի մասին այլ կերպ խորհրդածող Պլատոնը եւս զանազանում է՝ անսկիզբ Աստված, ապա անսկզբի ձեռամբ երկինքը զարդարելու նպատակով ստեղծված շարժական եւ անշարժ աստղեր, եւ դեւեր, որոնց մասին խոսելուց հրաժարվում է եւ խորհուրդ տալիս լսել նրանց, ովքեր արդեն խոսել են դրանից: «Իսկ այլ դեւերի մասին,— ասում է նա,— խոսելը, դատողություններ անելն ու նրանց ծագման մասին պատկերացում կազմելը մեր ուժերից վեր են, իսկ հավատալ պետք է նախկինում նրանցից խոսողներին՝ աստվածներից սերածներին, ինչպես իրենք են պնդում, ովքեր լավ գիտեին իրենց նախնիներին: Չէ՞ որ չի կարելի չհավատալ աստվածների զավակներին, թեկուզեւ խոսած լինեին առանց բավարար եւ հարկ եղած ապացույցների, քանի որ, ինչպես իրենք են հավաստիացնում, պատմում են մերձավոր բաներից, ուրեմն հետեւելով սովորույթին՝ հարկ է հավատալ նրանց: Այդ իսկ պատճառով նրանց հետ համահունչ մենք էլ պիտի խորհենք ու խոսենք աստվածների ծագումից հետեւյալ կերպ. երկրից ու երկն-

⁵ * Թալես (Ք. ա. մոտ 624—547) — անտիկ փիլիսոփա, ըստ որի՝ իրերի բազմազանության նախահիմքը ջուրն է:

⁶ * Դեւերը, ի տարբերություն քրիստոնեական պատկերացումների՝ չար ոգիների, այսերի, հուն. դիցաբանության մեջ ընկալվում էին որպես աստվածային ուժ՝ չար եւ երբեմն էլ բարի, որոնք մեծ ազդեցություն ունեին մարդկանց ճակատագրի վրա:

քից ծնվեցին Օվկիանոս ու Թետիս զավակները⁷, իսկ նրանցից՝ Հիպերիոնը, Քրոնոսը եւ Հռեան եւ այլք: Քրոնոսից եւ Հռեայից ծնվեցին Զեւսը եւ Հերան եւ բոլոր նրանք, ովքեր, ինչպես գիտենք, եղբայրներ են կոչվում, ինչպես եւ այս վերջինների այլ սերունդները»⁸: Այսպիսով՝ մի՞թե նա, ով մտահայել է հավերժական բանականությունն ու մտքով իմանալի Աստծուն եւ բացահայտել Նրա ստորոգելիները, այսինքն՝ այն, ինչ ճշմարտապես գոյավոր է, այն, որ միաբնությունը Նրանից առաջ եկած բարիք է, ճշմարտություն է, ով առաջին զորության առնչությամբ նաեւ խորհրդածում էր, որ «ամեն ինչ ամեն ինչի վրա իշխողի իշխանության տակ է, եւ ամեն ինչ Նրա համար է, եւ Նա ամենայնի պատճառն է, [նույն կերպ էլ խորհրդածում էր] երկրորդի եւ երրորդի մասին: Մի՞թե նրա ուժերից վեր էր իմանալ ճշմարտությունն այն էակների մասին, որոնք առաջացել էին զգացմունքներով օժտված երկրից եւ երկնքից: Այդպես ասել չի կարելի: Բայց քանի որ նա ընդունում էր, որ աստվածներն ի վիճակի չեն ո՛չ ծնելու, ո՛չ ծնվելու, որովհետեւ կեցության սկիզբ ստացողը վախճան էլ ունի եւ, որ դրանից էլ դժվար է, տարհամոզել առանց քննության հեքիաթներին հավատացող ժողովրդին, ուստի եւ ասում էր, որ իր ուժերից գերիվեր էր դեւերի մասին իմանալն ու խոսելը, քանզի ի վիճակի չէր ո՛չ մտածելու, ո՛չ ասելու, որ [չ]աստվածները ծնվում են: Իսկ Պլատոնի մյուս խոսքերը, այն է. «Արագընթաց կառքի վրա սլացող երկնքի մեծն թագավոր Զեւսն առջեւից գնացողն է՝ ամեն ինչ կարգավորելով եւ կառավարելով, իսկ նրան հետեւում են [չ]աստվածների եւ դեւերի զորքը»⁹, վերաբերում են ոչ թե այն Զեւսին, որի մասին ասվում է, որ ծնվել է Քրոնոսից: Աստ Զեւսի անունով կոչվում է տիեզերքի Արարիչը: Հենց դա է ցույց տալիս Պլատոնը. հնարավոր չհամարելով նրան մեկ այլ արտահայտիչ անունով անվանել՝ նա համաժողովրդական բառ է գործածել՝ ոչ որպես Աստծուն բնորոշ, այլ հասկանալի համայնի համար, որովհետեւ անհնար է բոլորի համար հասկանալի ձեւով դատողություններ անել Աստծու մասին: Նա եւս մի բառ է հավելել, այն է՝ մեծն, որպեսզի երկնայինը զանազանի

⁷ * Օվկիանոս՝ ըստ հոմերոսյան դարաշրջանի պատկերացումների՝ բոլոր շաստվածների նախածնողը:

Թետիս՝ Օվկիանոսի քույրն ու կինը, համայնի մայրը եւ գոյություն ունեցող ամեն ինչին կյանք տվող դիցուհին:

⁸ ՊԼԱՏՈՆ, Տիմեոս, 40: Այս նույն տեղին մեջբերում է նաեւ Կղեմես Ալեքսանդրացին («Ստորոմատիս», Ե. 13, §85), Եւսեբիոսը («Նախապատրաստում Ավետարանին», Բ., 7, ԺԳ. 1, 14):

⁹ Տե՛ս ՀՈՒՍԻՆՈՍ, Հորդորներ առ հելլենս, գլ. ԼԱ.:

երկրայինից, նրանից, որ երկնքից ու երկրից երիտասարդ է, մինչև իսկ երիտասարդ է նույնիսկ կրեոացիներից, որոնք առեւանգեցին նրան, որպեսզի իր իսկ հոր կողմից մահվան շմատնվի:

ԻԴ. Արդյոք կարիք կա՞ Ձեզ՝ ամենայն գիտություն ուսումնասիրողներիդ, հիշեցնել բանաստեղծների մասին կամ այլ կարծիքներ մեջքերել: Բավական է ասել հետեւյալը. եթե բանաստեղծներն ու փիլիսոփաները չընդունեին, որ Աստված մի է, եւ աստվածներին չպաշտեին՝ ոմանք որպես դեւերի, այլք՝ որպես նյութի, մյուսները՝ որպես մարդկանց, ապա արդարացի կլինե՞ր մեզ հետապնդել, երբ մենք զանազանություն ենք դնում Աստծու եւ նյութի ու նրանց էությունների միջեւ: Մենք խոստովանում ենք Աստծուն եւ Նրա Որդուն՝ Խոսքին ու Սուրբ Հոգուն, այն է՝ իր զորութեամբ միություն կազմող Հորը, Որդուն եւ Սուրբ Հոգուն, քանզի Որդին Հոր միտքն է, Խոսքն ու իմաստությունը, իսկ Հոգին Նրա բխումը, ինչպես լույսը հրից: Բացի այդ, ընդունում ենք նաեւ այլ զորությունների [գոյությունը], որոնք իշխում են նյութին եւ նյութի միջոցով, եւ որոնցից մեկը թշնամի է Աստծուն, բայց ոչ այն իմաստով, որ դա Աստծուն ընդդիմացող մի բան է, զորօրինակ՝ էմպեդոկլոսի պարագայում թշնամությունը՝ բարեկամությանը, կամ գիշերը՝ ցերեկվան երկնային երեւոյթներում (քանզի եթե ինչ-որ բան Աստծուն հակառակվեր, ապա գոյությունից կզրկվեր եւ կոչնչանար Աստծու ուժով ու զորութեամբ): Այդ ուժը, սակայն, հակառակ է Աստծուն հատուկ եւ համաբնորոշ բարությանը, ինչպես գույնը մարմնին, եւ առանց որի Նա գոյություն չունի (ոչ այնպես, որ Նրա մասը լինի, այլ դա Նրա հետ միավորված եւ Նրանից անբաժան անհրաժեշտ պատկանելությունն է, ինչպես որ կրակին հատուկ է կարմիրը, իսկ եթերին՝ երկնագույնը), եւ հենց դա էլ հոգին է՝ նյութը պարուրող, որն ստեղծված է Աստծուց, ինչպես որ այլ հրեշտակներն են արարված Նրա ձեռամբ եւ կարգված նյութն ու նրա տարատեսակները¹⁰ կառավարելու: Աստված ստեղծել է հրեշտակներին իր իսկ ձեռամբ ստեղծված բաները տնօրինելու, այնպես որ Աստծուն է պատկանում ամենայնի համապարփակ եւ համընդհանուր տնօրինությունը, իսկ մասերի տնօրինությունը շնորհված է հրեշտակներին՝ դրանց վրա կարգված¹¹:

¹⁰ Սույն խոսքերը՝ «պարուրող հոգին», մեջքերում է Ս. Մեթոդիոս Պատարացին:

¹¹ Հրեշտակներին վերագրվող աշխարհի մասերի տնօրինությունը բնավ չի ժխտում դրանց տնօրինումն Աստծու կողմից, այլ արտահայտում է այն, որ նրանք իրենց բնության սահմանափակության պատճառով, ըստ Աստծու կամքի, հոգ են տանում (համեմատաբար)

Ինչպես որ մարդիկ բարի եւ շար ընտրելու ազատություն ունեն (քանզի Դուք բարիներին չէիք պարգեւատրի, իսկ չարերին՝ պատժի, եթե արատն ու առաքինությունը նրանց իշխանության ներքո չլինէին. ըստ այդմ, ոմանք բարեխիղճ են գտնվում իրենց հանձնարարված գործերում, իսկ այլք՝ անհավատարիմ), այդպես եւ հրեշտակների պարագայում է: Նրանցից ոմանք, ինչպես ազատ կամքով ստեղծվել էին Աստծուց, հավատարիմ մնացին, ինչի համար ստեղծել ու սահմանել էր նրանց, իսկ այլք շարաշահեցին եւ իրենց բնությամբ, եւ իրենց ընձեռված իշխանությամբ: Այդպիսիք են եւ նյութի ու նրա տեսակների իշխանը, եւ նրանցից այլք, որոնք նրա հետ էին՝ իբրեւ պարագլխի օգնականներ (ինքներդ գիտեք, որ մենք ոչ մի անապացույց բան չենք ասում, այլ շարադրում ենք այն, ինչ հայտնել են մարգարեները). այս վերջինները կույսերի նկատմամբ տուփանքով լցվեցին եւ պարտվեցին մարմնից, իսկ այն մեկը անտարբեր ու խորամանկ դարձավ իրեն հանձնվածների մասին հոգալու մեջ: Կույսերի հետ կենակցողներից ծնվեցին այսպես կոչված հսկաները: Եւ չզարմանաք, որ բանաստեղծները եւս ինչ-որ բան պատմել են մեզ այդ հսկաներից. աստվածային եւ աշխարհիկ իմաստությունների միջեւ նույնքան տարածություն կա, ինչպես ճշմարտության եւ հավանականության միջեւ: Առաջինը երկնային է, իսկ երկրորդը՝ երկրային, եւ հենց շնորհիվ նյութի պարագլխի «մենք կարող ենք շատ ճշմարտանման ստեր ասել»¹²:

ԻՅ. Երկնքից ցած ընկած եւ օդում ու երկրի վրա բնակվող հենց այս հրեշտակները, որոնք արդեն չեն կարող երկինք բարձրանալ, ինչպես նաեւ հսկաների հոգիները, որոնք հենց դեւերն են՝ ողջ աշխարհով մեկ թափառող, որոնք՝ հատկապես դեւերը՝ իրենց ստացած բնությանը համապատասխան, իսկ մյուսները՝ հրեշտակները՝ ըստ իրենց ունեցած տուփանքի, [տարբեր] գործեր են կատարում: Իսկ նյութի իշխանը, ինչը պարզ երեւում է բուն իրադարձություններից, հորինում, ապա եւ Աստծու բարության դեմ է գործում: «Հաճախ խորհրդածելիս՝ ինձ մի հարց է անհանգստացնում. դիպվածն է, թե՞ Աստված մարդկանց կյանքը տնօրինում: Սպասվածին հակառակ եւ ոչ արդարացիորեն ոմանք տնից

փոքր բաների մասին, այնինչ Աստված տնօրինում եւ կառավարում է համայնը: Սույն վերջին միտքը խիստ որոշակիորեն է արտահայտված Աթենագորասի «Հարության մասին» աշխատության ԺԸ. գլխում:

¹² ՀԵՍՒՈԳԻՈՍ, Թեոգոնիա, ԻԷ.:

դուրս են գալիս առանց ապրուստի միջոցների, իսկ այլ՝ երջանիկ»¹³: Եւ այս անսպասելի եւ անարդար բարօրությունն ու շարաքախտությունը Եւրիպիդեսին տարակուսանքի են մատնում. ո՞վ է երկրային գործերը կարգավորողը, ում մասին կարելի է ասել. «Այսպիսով՝ տեսնելով [այդ ամենը], ինչպէս կասենք, աստվածների ցեղ կա, կամ ինչպէս ենք մենք ենթարկվում օրենքներին»¹⁴: Սա է, որ դրդեց նաեւ Արիստոտելին ասելու, որ երկնատակը¹⁵ չի կառավարվում Նախախնամությամբ, այնինչ Աստծու հավիտենական Նախախնամությունը միշտ զգոն կերպով հսկում է մեզ. «Երկիրն անհրաժեշտաբար, կամա թե ակամա, բույսեր է աճեցնում եւ սնուցում իմ խուցը»¹⁶:

Եւ այս առումով առանձին մարդկանց հանդեպ նախախնամությունը գործում է ըստ յուրաքանչյուրի արժանիքի՝ ճշմարտությունը համահունչ, այլ ոչ թե ըստ մարդկային կարծիքների, իսկ մնացյալ բաները կառավարվում են բանականության օրենքով՝ ըստ դրանց ընդհանուր կարգի: Բայց քանի որ հակառակվող հոգուց ելած դիվային ազդեցություններն ու գործողությունները կյանքի են կոչում այդպիսի անկարգ դիպվածներ եւ զանազան եղանակներով խռովքի մատնում մարդկանց, առանձին [անհատների] եւ ամբողջ ժողովուրդների մեջ, մաս առ մաս կամ ամբողջովին, նյութի նկատմամբ վերաբերմունքի միջոցով եւ աստվածայինի նկատմամբ կարեկցանքով, ներսից ու դրսից, ուստի ոչ հասարակ մարդիկ այն մտքին եկան, որ այս աշխարհը գոյություն ունի ոչ թե ինչ-որ մի օրենքի համաձայն, այլ կառավարվում եւ շարժվում է անխոհեմ դիպվածով:

Նրանք չէին հասկանում, որ տիեզերական կարգի մեջ որեւիցե անկանոն եւ պատահական բան չկա, այլ, ընդհակառակը, նրա մասերից յուրաքանչյուրն ստեղծված է խելամտորեն, հենց որի պատճառով էլ չի խախտվում սահմանված կարգը. այդպես է նաեւ մարդու պարագայում, ով, ըստ իր Արարչի կամքի, որոշակի կարգի է ենթակա, ինչպես իր իսկ ծագման առումով, որը ենթակա է մի ընդհանուր օրենքի, այնպես էլ իր մարմնի կառուցվածքի առումով՝ օրենքից չձեղվող, եւ կյանքի վախճանի առումով՝ միանման եւ ընդհանուր բոլորի համար: Մի-

¹³ Հատված Եւրիպիդեսի անհայտ բանաստեղծությունից:

¹⁴ Անդ:

¹⁵ * Երկնատակ — տիեզերք, աշխարհ, երկիր:

¹⁶ Եւրիպիդես, Կիկլոպ, 332:

այն իրեն հատուկ բանականության եւ նյութը կառավարող իշխանի եւ նրա դեւերի առումով ամենայն մարդ շարժվում ու գործում է զանազանակերպ, թեպետեւ բոլորն էլ օժտված են իրենց համար ընդհանուր դատողության ունակությամբ:

ԻՁ. Դեւերը, որոնց մասին վերն արդեն խոսել ենք, հեթանոսներին տանում են դեպի կոռւքերը, քանզի կապված են զոհերի արյանն ու դրանից էլ հաճույք են ստանում, իսկ աստվածները, որոնք վայելում են ամբոխի սերը, ու որոնց անուններով կոչվել են արձանները, մարդիկ էին, ինչպես տեսնում ենք նրանց պատմությունից: Դեւերը յուրացրել են այդ անունները, ինչին ապացույց է ծառայում դրանցից յուրաքանչյուրի գործունեությունը: Ոմանք հատում են գաղտնի անդամները, զորօրինակ՝ Հռեան, ոմանք վիրավորում եւ խոցում են, ինչպես Արտեմիսը¹⁷, իսկ Տավրոպոլոսում պաշտվածը մահվան էր մատնում օտարերկրացիներին: Ես չեմ խոսի ո՛չ նրանցից, ովքեր իրենք իրենց դանակներով ու խարազաններով կտտանքների են ենթարկում, եւ ո՛չ էլ այսերի այլ տեսակներից, քանզի Աստծուն բնորոշ չէ բնությանը հակառակ գործողությունների մղելը. «Երբ դեւը շարիք է նյութում մարդու դեմ, ապա նախապես մթազնում է նրա միտքը»¹⁸: Իսկ Աստված՝ իբրեւ կատարյալ բարություն, միշտ բարերարում է: Այսպիսով՝ սրա վառ ապացույցը Տրոյան եւ Փարեւսն են. ոմանք գործում են արձանների միջոցով, իսկ այլք նրանք են, որոնց պատվին այս արձաններն են կանգնեցնում: Այս քաղաքներից մեկը մեր օրերում ապրած Ներիլլինոսի արձաններն ունի, Փարեւսը՝ Ալեքսանդրի եւ Պրոթեւսի արձանները, իսկ Ալեքսանդրի դամբարանն ու արձանը ցայսօր հրապարակում են¹⁹: Ներիլլինոսի այլ արձանները որպես հասարակական զարգարանքներ են ծառայում, եթե բանը միայն դրանով սահմանափակվեր, քանզի դրանցից մեկը հռչակված է որպես գուշակություններ անող եւ ախտեր բուժող, որի համար էլ տրոյացիները պաշտում են արձանը, զարգարում ոսկով եւ պսակներով: Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրի եւ Պրոթեւսի արձաններին, դուք տեղյակ եք, որ նա ինքն էր Օլիմպիայի մոտ նետվել կրակը, ապա ասում

¹⁷ Իմա՝ Դիանան: Օվիդիոս, Տոնացույց, Գ., 271:

¹⁸ Սուլն ոտանավորի հեղինակն անհայտ է:

¹⁹ Հայտնի չէ, թե ով էր այդ Ներիլլինոսը: Իսկ Ալեքսանդրն այն խաբեբաներից էր, որոնք Աթենագորասի օրոք վիստում էին Հունաստանում եւ Ասիայում: Պրոթեւսը հայտնի ցինիկ փիլիսոփա էր, որի անունը շոշափել էր Լուկանոսն իր Պերեգրինոսի մահվան մասին» երկում:

են, որ Պրոթեւսի արձանը գուշակություններ է անում, իսկ ի պատիվ Ալեքսանդրի²⁰ հանրային հաշվին զոհաբերություններ ու տոներ էին կազմակերպվում՝ իբրեւ թե [աղոթքներ] լսող Աստծուն: Ո՞վ է դա առաջացնում արձաններում՝ Ներիլլինոսը, Պրոթեւսը եւ Ալեքսանդրը, թե՛ նյութի բնությունը: Բայց նրանց նյութը պղինձն է. ի՞նչ կարող է ինքն իր համար անել պղինձը, որին կարելի է այլ ձեւի մեջ առնել, ինչպես Ամասիսը, ըստ Հերոդոտոսի, լազանը վերածեց աստծու պատկերի: Իրենք՝ Ներիլլինոսը, Պրոթեւսն ու Ալեքսանդրը, ի՞նչ կարող են անել հիվանդների համար: Ըստ ականատեսների պատմածների՝ այն, ինչ ներկայումս անում է արձանը, անում էր նաեւ այնժամ, երբ Ներիլլինոսը տակավին կենդանի ու հիվանդ էր:

Իհ. Արդ, ուրեմն, ի՞նչ: Նախեւառաջ հոգու մտապատկերների անմիտ եւ երազկոտ շարժումները՝ այս կամ այն պատկերները, մասամբ փոխառվում են նյութից, մասամբ իրենք իրենց ստեղծում ու կյանքի կոչում: Այս բանը հոգու հետ կատարվում է մանավանդ այն ժամանակ, երբ հոգով կառչում է նյութին եւ խառնվում նրա հետ, երբ հոգին հայացքը վեր՝ երկնայինին ու Արարչին չի հառում, այլ՝ վար՝ երկրային բաներին, առհասարակ, հողին, ասես թե միմիայն միս ու արյուն է, այլ ոչ թե զուտ հոգի: Հոգու այսօրինակ անմիտ եւ երազկոտ շարժումները տեսիլքներ են առաջացնում՝ նյութական պատկերների նկատմամբ տածած կրքոտ հակումներին միախառնված: Երբ քնքուշ ու բարեհեզ հոգին՝ անփորձ ու անտեղյակ կուռ վարդապետությունից, խորթ ճշմարտությանն ու տիեզերքի Հորն ու Արարչին չճանաչած, իր իսկ մասին կեղծ պատկերացումներով համակվի, ապա նյութի շուրջը պտտվող դեւերը՝ զոհաբեր ծխի եւ արյան ծարավի, մարդկանց գայթակղեցնողները, օգնության կանչելով այս՝ ամբոխին մոլորեցնող հոգու խաբեպատիր շարժումներին եւ ներգործելով մարդկանց մտքի վրա, նրանց մեջ այսպիսի տեսիլքներ են ներմուծում՝ ասես կուռքերից եւ արձաններից առաջ եկած: Իսկ երբ հոգին՝ իբրեւ անմահ էություն, ինքնին, խոհեմաբար շարժվում է՝ ապագան կանխագիտենալով կամ ներկան զգալով, ապա դեւերը յուրացնում են այդ փառքը:

²⁰ Աստ մենք բաց ենք թողել Հոմերոսի Իլիականի Պրիամոսի որդի Պարիսին վերաբերող ոտանավորի տունը (Գ., 39), որը, ըստ միահամուռ կարծիքի, նախեւառաջ սխալմամբ ընթերցողի ձեռամբ հայտնվել էր լուսանցքում, ապա գրիչներից մեկը ներմուծել էր բնագիր:

Ի՞նչ. Սակայն հարկ է նաեւ, ըստ մեր խոստման²¹, դուշմն-ինչ խոսել [չ]աստվածների անունների մասին: Հերոդոտոսը եւ Փիլիպոսի որդի Ալեքսանդրը մորը հասցեագրած նամակում (երկուսի մասին էլ ասում են, որ նրանք Հելիոպոլիսում, Մեմփիսում եւ Թեբեում զրույցի էին բռնվել քրմերի հետ) հավաստիացնում են, որ իբրեւ թե նրանցից լսել են, որ աստվածները մարդիկ էին: Հերոդոտոսն ասում է. «Այսպես ահա, քրմերը ցույց տվեցին նրանց պատկերները, որոնք բոլորն էլ այդպիսի մարդիկ են եղել, բայց ոչ երբեք աստվածներ: Այս մարդկանցից առաջ Եգիպտոսում իշխել են աստվածներ, որոնք չեն ապրել մարդկանց հետ համատեղ: Նրանցից մեկը միշտ եղել է հզորագույնը բոլորից: Սրանց մեջ Եգիպտոսի վերջին թագավորը եղել է Հորոսը՝ Օսիրիսի որդին, որին հելլեններն անվանում են Ապոլլոն: Սա, տապալելով Տյուփոնին, դառնում է վերջին աստված-թագավորը: Իսկ Օսիրիսը հունարենում Դիոնիսոսն է: Այսպիսին են եղել ինչպես մյուսները, այնպես էլ Եգիպտոսի վերջին թագավորը»²²: Նրանցից աստվածների անուններն անցան հելլեններին: Ապոլլոնը Դիոնիսոսի եւ Իսիսի որդին էր, ինչպես ասում է Հերոդոտոսը. «Ապոլլոնը եւ Արտեմիսը Դիոնիսոսի եւ Իսիսի զավակներն են եղել, իսկ Լետոն՝ նրանց խնամողն ու փրկարարը»²³: Նրանց պաշտում էին իբրեւ երկնքից իջած առաջին թագավորների, եւ մասամբ ճշմարիտ աստվածապաշտության անգիտությունից, մասամբ էլ ի երախտագիտություն նրանց կառավարման՝ նրանց իրենց կանանց հետ միասին աստվածներ էին հռչակում. «Արդ, բոլոր եգիպտացիները մաքուր եզներին եւ հորթերին զոհաբերում են, մինչդեռ կովերին թույլ չի տրվում զոհաբերել. դրանք ձոնված են Իսիսին: Իսիսը պատկերվում է կովի եղջյուրներ ունեցող կնոջ կերպարանքով, ինչպես Իոն՝ հելլենների մեջ»²⁴: Ո՞ւմ պատմություններն են առավել արժանի վստահության, եթե ոչ նրանց, ովքեր ժառանգական իրավունքով հորից որդի ստացել են ինչպես քրմությունը, այնպես էլ պատմությունը: Հնարավոր չէ, որ կռապաշտ քրմերը ստեին, երբ ասում էին, թե դրանք մարդիկ էին: Եթե միայն Հերոդոտոսն ասեր, որ, ըստ եգիպտացիների ավանդույթների, իրենց աստվածները մարդիկ են, բայց քանի որ նա ինքն է վկայում. «Ես միտք չունեմ ավան-

²¹ Տե՛ս Ժէ. գլուխը:

²² ՀԵՐՈԴՈՏՈՍ, Պատմություն, Բ., 144:

²³ Անդ, Բ., 156:

²⁴ Անդ, Բ., 41:

դեղ աստվածների մասին ավանդազրույցները, ինչպես որ լսել եմ ես, բացի միայն նրանց անուններից», ուրեմն չարժե նրան չհավատալ, ինչպես հեքիաթագրի:

Սակայն քանի որ Ալեքսանդրն ու Եռամեծ հորջորջված Հերմեսը եւ բազմաթիվ ուրիշներ, ես նրանց անունները հականե-հանվանե չեմ հիշատակի, նրանց հավիտենական ծագում էին վերագրում²⁵, ապա կասկածանքի որեւէ հիմք չկա, որ թագավորներն աստվածներ են հռչակվել, որ աստվածները մարդիկ էին: Այս բանն ասում են նաեւ եգիպտացիներից ամենաուսյալները, որոնք, օգը, հողը, արեւն ու լուսինն աստվածներ անվանելով, մնացյալ աստվածներին մահկանացու մարդիկ են համարում, իսկ տաճարները՝ նրանց գերեզմանները: Իսկ Հերոդոտոսը նրանց կտտանքները միատերիաներ է անվանում: «Իսկ թե ինչպես են Բուսիրիս քաղաքում կատարում Իսիսի տոնը, արդեն ասել եմ վերելում: Զոհ մատուցելուց հետո այստեղ բոլոր այրերն ու կանայք, բազմաբյուր մարդիկ, ողբում են ու կոծում իրենց: Բայց թե ո՞ւմ համար են ողբում, թույլատրելի չէ ինձ ասել»²⁶: Եթե նրանք աստվածներ են, ապա անմահ են. եթե իրենք իրենց կոծում են հանուն նրանց քաջած տառապանքների, եւ դա նրանց միատերիաների էությունն է, ուրեմն նրանք մարդիկ են»: Այն նույն Հերոդոտոսը դեռ ասում էլ է. «Սաիսում, Աթենասի այս նույն սրբավայրում է գտնվում նաեւ դամբարանը նրա, ում անունը անթույլատրելի եմ համարում այստեղ արտասանել: Այն գտնվում է Աթենասի տաճարի հետեւում՝ տաճարի պատի երկարությանը: Սրբավայրում կանգնեցված են քարե բարձր կոթողներ, այստեղ կա նաեւ լիճ, որը գեղեցկապես շուրջանակի եզերված է քարե պատնեշով: Լիճը, իմ կարծիքով, նույն մեծության է, ինչ Դելոսի Կլոր կոչված լիճը: Այս լճի վրա գիշերները ներկայացնում են աստծու շարժարանքները²⁷ պատկերող տեսարաններ, եւ այդ ներկայացումները եգիպտացիները կոչում են միատերիաներ»²⁸:

Եւ ոչ միայն ցույց են տվել Օսիրիսի դամբարանը, այլեւ թե ինչպես է նաեւ զմուսված. «Երբ նրանց մոտ մեռյալ են բերում, նրանք բերողներին ցույց են տալիս տախտակի վրա նկարված դիակների պատկերները,

²⁵ Սա հեղնաբար է ասվում:

²⁶ Անդ, Բ., 61:

²⁷ Այսինքն՝ Օսիրիսի:

²⁸ Հերոդոտոս, Պատմություն, Բ., 170:

(զմուսման) լավագույն եղանակը, ասում են նրանք, այն է, որով զմուսում են նրան, ում անունը նման դեպքում տալը պղծություն է»²⁹:

ԻԹ. Այսպես են խոսում նաեւ հելլենների ամենանշանավոր բանաստեղծներն ու պատմիչները, զորօրինակ՝ Հերակլեսի մասին:

«Երբ նա եկավ կորովալիի գերահռչակ մեծ Հերակլես դուցազնի մոտ, նա ընդունեց իր մոտ նրան, բայց սպանեց իր հարկի տակ դաժանորեն՝

Ձականածելով ո՛չ երկյուղից աստվածների, ո՛չ սեղանից,

Որի վրա մեծարել էր նրա հյուրին»³⁰:

Ձարմանալի չէ, որ այդպիսին լինելով՝ մոլեգնեց եւ թեժացնելով խարույկը՝ իրեն կրակին մատնեց: Էսկուլապի մասին Հեսիսդոսն ասում է.

«Մարդկանց ու աստվածների հայրը զայրույթով բորբոքված

Օլիմպոսից, ինչպես շլացուցիչ մի կաջձակ,

Իրեն նետեց ու մահվան մատնեց

Լետոյի սիրասուն որդին»:

Պինդարոսն ասում է.

«Իմաստությունն էլ է շահախնդրության մարտովում:

Նրան (Էսկուլապին) այլասերեց ձեռքի մեջ տեսած

Առատ ոսկու պարգեւը:

Քրոնոսը, ձեռքով շանթեր արձակելով

Վայրկյանապես շնչից կտրեց, եւ դա նրան մատնեց մահվան»:

Այսպիսով՝ նրանք կա՛մ աստվածներ էին. այդժամ ոսկու կիրք չէին ունենա.

Ո՛վ ոսկի, մահկանացուների գերագույն գանձ, որի առաջ ո՛չ մայրը, ո՛չ զավակները այդպիսի գրավչություն չունեն»,—

քանզի աստվածությունը ոչ մի բանի կարիք չունի եւ վեր է ցանկությունից: Նույն կերպ նաեւ անմահ կլինեին, կա՛մ մարդիկ էին՝ հիմարության պատճառով չար եւ հարստության ծարավի:

Արժե՞ արդյոք ծավալվել Կաստորի, Պոլիդեկսի եւ Ամփիարոսի մասին, որոնք, այսպես ասած, երեկ եւ առաջին օրը մարդիկ էին՝ մարդկանցից ծնված, իսկ ներկայումս որպես աստվածներ են պաշտվում, եւ կամ

²⁹ Անդ, Բ., 86:

³⁰ Հոսերոս, Ողիսական, ԻԱ., 28, 29:

Ինոյի, որը կատաղությունից ու տառապանքներից հետո էլ պաշտվեց որպես աստվածութուն:

Ծովագնացները նրան լեւկոթեա անվանեցին, իսկ որդուն՝

Աստվածային Պոլեմոն»³¹:

Լ. Եթե ամենազազրելի եւ աստվածատյաց մարդիկ աստվածներ կոչվելու պատվին արժանացան, եթե Դերկեսոյի դուստր Շամիրամը՝ վաժառու ու արյունարբու կինը, ընդունվում է որպես ասորական դիցուհի. եւ եթե Դերկեսոյի պատճառով ասորիները պաշտում են աղավիններ ու Շամիրամին, քանզի ըստ Կտեսիասի³² առասպելի՝ այս կինը, ինչը, ի միջի այլոց, անհավանական է, վերածվեց աղավնու, ապա ինչ զարմանալի բան կա, որ ոմանց իշխանության համար իրենց հպատակներն աստվածներ են կոչում:

Սիրիլլան³³, որի մասին հիշատակում է եւ Պլատոնը, ասում է. «Առաջին մարդկանց ջրհեղեղից հետո մահկանացուների տասներորդ սերնդում թագավորում էին Սատուրնը, Տիտանն ու Հաբեթը, որոնց մարդիկ համարում էին երկրի եւ երկնի լավագույն զավակները՝ նրանց երկրի եւ երկնի անուններով կոչելով, որովհետեւ նրանք առաջին մարդկանցից էին»³⁴: Այլք աստվածներ ճանաչվեցին ուժի համար, ինչպես Հերկուլեսն ու Պերսեուսը, մյուսները՝ արվեստի համար, ինչպես Էսկուլապը: Նրանց այդպես մեծարում էին կամ հպատակները, կամ իրենք՝ իշխողները, եւ որոնցից ոմանք վախի պատճառով, այլք՝ նրանց հանդեպ տաժած հարգանքից նրանց այդ անուններով կոչեցին: Անտինոսը Ջեր նախնիների՝ իրենց հպատակների նկատմամբ ցուցաբերած մարդասիրության համար հասավ այն բանին, որ իրեն աստված ճանաչեցին, իսկ սերունդներն առանց քննելու ընդունեցին դա: «Կրիտացիները միշտ ստախոս են, քանզի քեզ համար, ո՛վ թագավոր, կրիտացիները դամբարան կառուցեցին, այնինչ դու չես մահացել», իսկ դու ինքդ, Կալլիմաքոս³⁵, հավատալով Ջեւսի ծննդին, այդ ինչպես է, որ չես հավատում նրա թաղ-

³¹ Աթենագորասի կողմից պահպանված այս երկու տները՝ քաղված են Եւրիպիդեսի «Իոն»-ից: Ինոն եւ նրա որդի Մելիկերտեսը ծովային աստվածներ դարձան՝ առաջինը լեւկոթեա, երկրորդը՝ Պոլեմոն անունով:

³² * Կտեսիաս Կնիդացի (Ք. ա. Ե.-Ձ. դդ.) — հույն պատմիչ, բժիշկ:

³³ * Գուշակուհի:

³⁴ Oracc. Sibyll., Գ, 108—113:

³⁵ * Կալլիմաքոս (Ք. ա. 310—240) — Ալեքսանդրյան քերթության կարկառուն ներկայացուցիչ, գիտնական, մատենագետ:

մանը, այսպիսով աղավաղելով ճշմարտությունը՝ եւ անգետներին ես քարոզում նրա մահը: Քարանձավ տեսնելիս հիշում ես Հռեային, իսկ երբ տեսնում ես դամբարանը (Զեւսի), ջանում ես թաքցնել նրա մահը: Միթե չգիտես, որ հավերժ է միմիայն անսկիզբ Աստված: Հիրավի, կա՛մ հավաստի չեն աստվածների մասին առասպելները, որ պատմում են ժողովուրդն ու բանաստեղծները, եւ այդ իսկ պատճառով ավելորդ է նրանց պաշտամունքը, կա՛մ, քանզի չեն կարող գոյություն ունենալ նրանք, որոնց մասին ավանդազրույցները սուտ են, կա՛մ, եթե աներկբա են նրանց ծնունդը, սիրային գործերը, մարդասպանությունները, առեւանգումները, անդամահատությունները, շանթերը, ուրեմն արդեն իսկ գոյություն չունեն եւ վախճանվել են, քանի որ կեցության սկիզբ են առել, իսկ դրանից առաջ գոյություն չեն ունեցել: Ինչ հիմքեր կան որոշ իրադարձությունների հավատալ, իսկ այլ իրադարձություններին չհավատալ, երբ բանաստեղծները դրանց մասին պատմում են աստվածներին մեծապես փառաբանելու համար: Քանզի նրանց կրքերի մասին պատմողները չէին ստում, երբ նրանց [չ]աստվածներ էին համարում եւ փառաբանում նրանց գործերը: Արդ, մենք անաստվածներ չենք, քանի որ խոստովանում ենք Հորը, տիեզերքի Արարչին եւ Նրա Խոսքին, ինչը եւ ապացույցի ըստ կարելվույն, թեեւ խնդրո առարկայի կարեւորությունը ոչ համապատասխան:

ԼԱ. Մեզ նաեւ մեղադրում են ինչ-ինչ խնջույքների եւ պիղծ խառնակությունների մեջ, որպեսզի տպավորություն ստեղծվի, թե առանց պատճառի չէ, որ մեզ ատում են՝ ընդամին հուսալով, որ վախի միջոցով մեզ կշեղեն մեր կենսակերպից կամ ծանրագույն մեղադրանքներով կղրդեն կառավարիչներին խիստ եւ անգութ լինել մեր նկատմամբ: Նրանք, սակայն, ծաղրում են նրանց, ովքեր գիտեն, որ հնուց անտի, եւ ոչ միայն մեր ժամանակներում, ինչ-որ մի աստվածային օրենքի եւ մտքի համաձայն, արատը սովորաբար թշնամաբար հակակալում է առաքինությանը:

Այսպես, Պյութագորասը վառվեց երեք հարյուր մարդկանց հետ, Հերակլիտն ու Դեմոկրիտը վտարվեցին՝ առաջինը՝ Եփեսոս քաղաքից, երկրորդը՝ Ավդերից՝ խելագար ճանաչվելով, իսկ Սոկրատեսն ավենացիների կողմից դատապարտվեց մահվան: Սակայն ինչպես նրանք, որ իրենց առաքինության պատճառով որեւիցե վնաս չկրեցին ժողովրդական ասեկոսներից, այդպես եւ ոմանց անհիմն զրպարտությունները դույզն-ինչ չմթագնեցրին մեր ապրելակերպի իրավացիությունը, որովհետեւ մեզ

հետ է Աստծու գովեստը: Ասենք, ես այս մեղադրանքների պատասխանը եւս կտամ: Համոզված եմ, որ դուք ինձ իրավացի եք համարում եւ այն պատճառով, ինչն արդեն ասել եմ, բոլորին Ձեր խելքով գերազանցելով, կհամաձայնեք, որ ում համար կյանքի տեսլականն Աստված է, որպեսզի մեզանից ամեն մեկը Նրա առաջ մաքուր եւ անբասիր լինի, այդպիսիք նույնիսկ մտքում երբեք նվազագույն իսկ մեղք գործելը թույլատրելի չեն համարի:

Բանն այն է, որ եթե մենք համոզված լինեինք, որ երկրի վրա գոյություն ունի միայն այս կյանքը, ապա դեռ կարելի էր կասկածել, որ մենք ծառայում ենք միս ու արյանը կամ անձնատուր լինում շահախնդրությունն ու բղջախոհությունը: Սակայն քանի որ գիտենք, որ Աստված զօրուգիշեր հաղորդակից է մեր մտքերին ու խոսքերին, որ Ինքն ամբողջովին լույս է եւ տեսնում է այն ամենը, ինչ մեր սրտերում է, ապա մենք նաեւ համոզված ենք, որ այս կյանքը թողնելով՝ պիտի այլ կյանքով ապրենք՝ այստեղիներից ավելի լավ՝ երկնային եւ ոչ երկրային, քանզի կապրենք Աստծու մոտ եւ Աստծու հետ, անփոփոխ եւ անկիրք հոգով, ոչ ինչպես մարմինը, թեեւ մարմին էլ կունենանք, բայց հար եւ նման երկնային հոգու: Մենք գիտենք նաեւ, որ եթե այլոց պես տարվենք մեղքով, մեզ կպատուհասի վատթար կյանքը՝ կրակե տվայտանքներով, քանզի Աստված մեզ ստեղծել է ոչ ինչպես ոչխարների կամ անասունների, ոչ անտեղի եւ ոչ էլ այն բանի համար, որ մենք կործանվենք ու ոչնչանանք: Այդ իսկ պատճառով անհավանական է, որ մենք կամա մեղանչենք եւ մեզ Մեծ Դատավորի պատժին մատնենք:

ԼԲ. Բնավ զարմանալի չէ, որ նրանք մեզ վերագրում են այն, ինչ խոսում են իրենց աստվածների՝ միստերիանների անվան նեքո հրճվելով իրենց կրքերով: Մեզ անառակություն եւ անխտիր խառնակության մեջ մեղադրելիս իսկույն եւեթ հարկ է, որ նախապես ատեն Ձեւսին, որը զավակներ ունեւ իր մայր Հռեայից եւ Կորա դստերից եւ ամուսնացավ սեփական քրոջ հետ, կամ դա հորինող Օրփեոսին, որը Ձեւսին առավել հանցավոր ու ամբարիշտ պատկերեց, քան Թիեատեսին. քանզի այս վերջինը, ըստ պատգամախոսական տաճարի գուշակի խոսքի, կամենալով թագավոր մնալ եւ իր վրեժը լուծել՝ արյունապղծություն գործեց իր դստեր հետ: Իսկ մենք այնքան հեռու ենք նման ոճիրներից, որ մինչեւ իսկ արգելված է ցանկությանմբ կնոջ վրա նայել. «Ամեն մարդ, որ կնոջը նայում է նրան

ցանկանալու համար, արդեն շնացավ նրա հետ իր սրտում»³⁶։ Արդ, միթե կարելի է մտածել, որ այն մարդիկ, որոնց թուլատրված է տեսողությունը՝ կիրառել որեւիցե այլ բանի վրա, քան որ լույս լինի մեզ համար, ինչպես որ ստեղծել է Աստված, ովքեր հեշտասեր հայացքը շնություն են համարում, քանզի աչքերն այլ նշանակությամբ են ստեղծված, ովքեր դատաստանի են սպասում նույնիսկ մտքերի համար, անառակ կյանքով են ապրում։ Մենք մարդկային օրենքներին էլ, որ նայում ենք, որոնցից կարող են պատսպարվել չարագործները. սկզբից եւեթ, տիրակալներ, ես Ձեզ ցույց տվեցի, որ մեր վարդապետությունն աստվածային՝ հայտնութենական է. այլ օրենք ունենք, որը հրամայում է մեծագույն անարատություն պահպանել մեր եւ մեր մերձավորների միջեւ։ Այդ պատճառով, կախված տարիքից, ռմանց ուստրեր եւ դուստրեր ենք համարում, այլոց՝ եղբայրներ եւ քույրեր, իսկ տարեցներին պատվում ենք ինչպես հայրերի եւ մայրերի։ Ում որ եղբայրներ եւ քույրեր ենք անվանում եւ այլ ազգակցական անուններ տալիս, նրանց մասին մեծապես հոգում ենք, որ նրանց մարմինները չխեղվեն եւ չապականվեն։ Խոսքը մեզ ասում է. «... եթե մեկը կրկնի համբույրը, որովհետեւ [այդպես] հաճո է իրեն», (ապա մեղանշած կլինի) եւ հավելում. «...արդ, մեծավ զգուշավորությամբ պիտի գործածվի համբույրը կամ ողջագուրումը, որպեսզի դա մեզ հավիտենական կյանքից չզրկի, եթե գեթ դուզն-ինչ խորհրդով պղծվի»³⁷։

ԼԳ. Ըստ այդմ, հավիտենական կյանքի հույսը սրտերումս՝ անտեսում ենք երկրային, առօրյա գործերը եւ նույնիսկ հոգեկան հաճույքները։ Ըստ մեզանում հաստատված օրենքի՝ յուրաքանչյուրիս համար կինը միայն որդեծնության համար է։ Ինչպես հողագործն է, հողին հանձնելով սերմերը, սպասում հունձի եւ այլեւս չի սերմանում, այդպես եւ մեզանում որդեծնությունը ցանկության չափն է։ Մեզանում նույնիսկ շատ այր ու կին կգտնես, ովքեր ծերանում են առանց ամուսնության՝ Աստծուն առավել սերտ հարելու հույսով³⁸։ Եթե կուսակրոն եւ ողջախոհ կյանքն առավել է մոտեցնում առ Աստված, իսկ հոռի խորհուրդն ու ցանկությունը՝ հե-

³⁶ Մատթ. Ե. 28:

³⁷ Աթենագորան այս երկու խոսքերը փոխառել է ինչ-որ պարականոն գրքից կամ ավելի ճիշտ՝ մի քրիստոնյա մատենագրի ավետարանական խոսքի (Մատթ. Ե. 28) մեկնությունից:

³⁸ Հին քրիստոնյաների շրջանում ընդունված ողջախոհության եւ կուսակրոնության մասին դեռ խոսել են Հուստինոսը («Ա. Զատագություն», գլ. ԺԵ.) Որոգիներսը («Ընդդեմ Կելսոսի», գր. Ա., 26), Տերտուլիանոսը («Զատագություն», գլ. Թ.), Մինուկիոս Ֆելիքսը («Օկտավիոս», գլ. ԼԱ.):

ռացնում Նրանից, ապա մենք, խույս տալով հոռի խորհուրդներից, առավել եւս խուսափում ենք նման գործերից: Բանն այն է, որ մեր աստվածապաշտությունը կատարվում է ոչ թե խոսքերի մասին հոգ տանելով, այլ ապացույցներով եւ գործերի ուսմունքով. հարկ է կա՛մ մնալ ով ինչպիսին ծնվել է, կա՛մ մեկ անգամ ամուսնանալ, քանզի երկրորդ ամուսնությունը բարեկերպ շնություն է: «Եթե մի մարդ,— ասում է Տերը,— արձակի իր կնոջը եւ ուրիշին առնի, շնություն արած կլինի»³⁹ թույլ չտալով ո՛չ արձակել նրան, ում կուսությունն առել է, ո՛չ էլ ամուսնանալ մեկ ուրիշի հետ: Առաջին կնոջից հեռացողը, թեկուզեւ մահացած լինի, ծածուկ շնացել է, ինչպես այն բանի համար, որ խախտում է Աստծու հրամանը, այնպես եւ այն բանի համար, որ քակտում է մարմնի սերտագույն կապը մարմնի հետ՝ սեռական զուգավորությամբ հաստատված:

ԼԴ. Այսպիսին են մեր օրենքներն ու մեր բարքերը: Ո՛հ, ինչու խոսեմ բաներից, որոնց մասին ավելի լավ է լռել⁴⁰: Ասացվածք է մեր ականջներին հասնում. «Անառակ կինը հանդիմանում է կույսին»: Նրանք, ովքեր անառակության վաճառանոց են ստեղծել եւ պատանիներին առաջարկում են ամենայն ամոթալի հաճույքի զագրելի հաստատություններ եւ մինչեւ իսկ տղամարդկանց չեն խնայում՝ տղամարդկանց միջեւ ամոթալի անբարոյականության իմաստով եւ ըստ ամենայնի անարգելով գեղեցիկ եւ բարեկազմ մարմինները եւ անպատվելով Աստծու ձեռամբ ստեղծված գեղեցկությունը, քանզի գեղեցկությունը երկրի վրա ինքն իրեն չի գոյանում, այլ ի վերուստ է՝ ըստ Աստծու կամքի եւ խորհրդի, հենց իրենք էլ մեզ մեղադրում են այն բանում, ինչ իրենք են անում եւ ինչ վերագրում են իրենց աստվածներին՝ իբրեւ դրանց արժանի եւ գովելի մի բան: Շնացողներն ու մանկատուփները, ովքեր ապրում են ձկների նման՝ կուլ տալով հանդիպականներին եւ ուժեղը թույլին հետապնդելով, վիրավորում են ողջախոհներին եւ մենամուսիններին:

Իսկ ինչ է նշանակում մարդկային միա ուտելը. հակառակ այն օրենքների, որոնք Դուք եւ Ձեր նախնիները սահմանել եք՝ հանուն ամենայն արդարության դաժան բռնություն գործադրել մարդկանց նկատմամբ, այնպես որ Ձեր կողմից նշանակված ժողովուրդների կառավարիչների

³⁹ Մարկ. Ժ. 11:

⁴⁰ Απορητα. Աստ պետք է հասկանալ կա՛մ քրիստոնեական խորհուրդները, որոնց մասին հին հեղինակները չէին խոսում անհավատների առաջ, կա՛մ հաջորդիվ թվարկվող հեթանոսների հիմարությունները:

համար բավարար չէ դատաստան տեսնելը նրանց նկատմամբ, ովքեր պատվիրաններ ունեն չփախչել, երբ խփում են իրենց, եւ օրհնել, երբ անիծում են իրենց: Բանն այն է, որ այդպիսիների համար բավարար չէ արդար լինելը. ընդ որում, արդարությունը նույնը նույնով փոխհատուցելու մեջ է, այլ հարկ է նաեւ բարի ու համբերատար լինել:

ԼԵ. Այսպիսով՝ ողջամիտ մարդկանցից ո՞վ կարող է ասել, թե մենք մարդասպաններ ենք, երբ մեր կենսակերպն այնպիսին է, [ինչպես վերն ասացի]: Քանզի անհնար է մարդու միս ուտել առանց ինչ-որ մեկին նախապես սպանելու: Առաջինը՝ սուտ է⁴¹, իսկ երկրորդի⁴² վերաբերյալ, եթե ոմն մեկը հարցնի նրանց, թե արդյոք տեսել են այն, ինչի մասին խոսում են, ապա ոչ ոք այնքան անամոթ չի գտնվի, որ ասի՝ իբրեւ թե տեսել է: Մենք ծառաներ ունենք՝ ոմանք՝ շատ, մյուսները՝ քիչ, որոնցից անհնար է գաղտնիք պահել. սակայն նրանցից որեւէ մեկը եւս մեր մասին այդպիսի լիտի սուտ չի տարածել: Ո՞վ մարդասպանություն կամ մարդակերություն մեջ կմեղադրի նրանց, ովքեր, ինչպես հայտնի է, [անգամ] չեն կամենում նայել արդարացիորեն մահվան դատապարտվածի մահապատժին: Ո՞վ է, որ սիրահոժար չի ձգտում գլադիատորական եւ գազանների կրկեսամարտերին ներկա գտնվելու՝ մանավանդ Ձեր իսկ կողմից կազմակերպված: Մենք, որ կարծում ենք, թե սպանություններին նայելը գրեթե նույնն է, ինչ կատարելը, հրաժարվում ենք նման հանդիսություններից: Ուրեմն, ինչպե՞ս մենք, որ նույնիսկ չենք նայում սպանություններին, որպեսզի հանցագործության մեղսակից չդառնանք, ինքներս կարող ենք մարդասպաններ լինել: Եթե մենք պնդում ենք, որ կանայք սաղմնավորված մանուկների վիժեցումով մարդասպանություն են գործում, որի համար նրանք Աստծու առաջ պատասխան են տալու վիժեցման համար, ինչպես ինքներս մարդ կսպանենք: Քանզի նույն մարդուն բնորոշ չէ դեռ արգանդում գտնվող մանկիկին եւ կենդանի արարած համարել, որի մասին Աստված նույնպես հոգ է տանում, եւ սպանել նրան, ով կյանքի համար է ծնվել: Բնորոշ չէ նաեւ ծնվածից հրաժարվելը, քանզի երեխաներին դուրս գցողները մանկասպանություն են գործում, ընդամին նաեւ սնուցածին սպանելը: Մենք ամեն ինչում եւ միշտ հավասար ու միանման ենք՝ ենթարկվելով բանականությանը, այլ ոչ թե իշխելով դրան:

⁴¹ Այսինքն՝ որ քրիստոնյաները մարդասպաններ են:

⁴² Այսինքն՝ որ մանուկներ են ուտում:

ԼԶ. Հարուսթյանը հավատացող ո՞ր մարդը կհամաձայնի հարուսթյուն ունեցողների դազադը դառնալ: Անհնար է, որ նույն մարդիկ հավատացին մեր մարմինների հարուսթյանը եւ դրանք որպես սնունդ օգտագործեին՝ որպես հարուսթյուն չունեցողների. համոզված լինեին, որ երկիրը մի օր հետ կվերադարձնի մահացածներին, եւ միաժամանակ մտածեին, որ երկրի ընդերքում մեկի կողմից պահպանված մարմիններն իրենցից չեն պահանջվի: Ընդհակառակը, նրանք, ովքեր կարծում են, թե այս կյանքի համար դատաստան չի լինի՝ ինչպես էլ՝ լավ կամ վատ, անցկացրած լինեն, ոչ էլ՝ հարուսթյուն, այլ մարմնի հետ միասին մահանում եւ ասես մարում եւ նաեւ հոգին, հենց այդպիսիներն են, որ ձեռնպահ չեն մնա որեւէ հանցավոր գործողությունից: Իսկ ով համոզված է, որ ոչ ոք չի թաքնվի Աստծու դատաստանից, եւ որ մարմինը, որը նրա հակումների եւ կրքերի գործիքն էր, հոգու հետ միասին պատիժ կկրի, այդպիսիք, բավական հիմնավոր է կարծել, կխուսափեն եւ ամենափոքր մեղքից: Իսկ թե հաշտ մեկի բարբաջանք է այն, որ ապականված, փտած եւ խապառ ոչնչացած մարմինը կրկին իր կազմությունը կունենա, ապա ոչ հավատացյալները մեզ կարող են մեղադրել միայն պարզամտության մեջ, այլ ոչ թե հոռի բարոյականության, քանզի մեր մոլորության մենք ոչ մեկին էլ վնաս չենք պատճառում: Կարելի էր նաեւ ցույց տալ, որ միայն մենք չէ, որ հավատում ենք մարմինների հարուսթյանը, այլեւ շատ փիլիսոփաներ, բայց հիմա դա անելը տեղին չէ: Մեզ կհանդիմանեին այն բանում, որ այս ուսումնասիրության մեջ կողմնակի դատողություններ ենք ներմուծում, եթե, օրինակ, խոսեինք մտահասանելի եւ զգայական բաների կամ այն մասին, որ անմարմինը մարմնից առաջ գոյություն ունի, եւ որ զգայական իրերը, թեպետ դրանք առաջինն են, որ ներգործում են մեր զգայարանների վրա, ի հայտ եկան մտահասանելի արարածներից հետո, քանզի մարմինները գոյացան անմարմին սկիզբներից դրանց միավորման շնորհիվ, եւ զգայականն էլ առաջ եկավ մտահասանելից: Բանն այն է, որ ըստ Պյութագորասի եւ Պլատոնի ուսմունքի՝ ոչինչ չի խոչընդոտում, որ մարմիններն իրենց քայքայումից հետո կրկին կազմվեն այդ նույն տարերքից, որից որ սկզբնապես գոյացել էին: Բայց մենք կհետաձգենք հարուսթյան մասին դատողությունը:

ԼԷ. Իսկ Դուք, տիրակալներ, որ ըստ ամենայնի, ե՛ւ բնույթով, ե՛ւ Ձեր կրթության մեջ այնքան բարի, համեստ, մարդասեր եւ թագավորությանն արժանի այրեր եք, արժանացրե՛ք ինձ Ձեր արքայական շնորհին այն բա-

նի համար, որ հերքեցի զրպարտություններն ու ապացուցեցի մեր բարեպաշտությունը, հեզությունն ու բարեբարոյությունը: Ո՞ր մարդիկ են արժանի իրենց խնդրածն ստանալու, եթե ոչ մենք, որ աղոթում ենք Ձեր իշխանության համար, որպեսզի որդին, ինչպես եւ պահանջում է արդարությունը, ժառանգի հորից թագավորությունը, եւ որ Ձեր իշխանությունն ավելի ու ավելի հաստատուն դառնա ու տարածվի, եւ ամեն ինչ Ձեզ հնազանդվի: Դա շահեկան է նաեւ մեզ համար, որպեսզի ապրենք հանգիստ եւ անխռով⁴³ կյանքով եւ սիրահոժար կատարենք Ձեր հրամանները:

Ռուսերենից թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները՝
ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻ

⁴³ Ա. Տիմ. Բ. 2: